

▲ Antependio
▶ Detalles do capitel interior

Cuberto por estes arcos vemos algo bastante pouco común na arte románica galega, trátase dun lintel pentagonal apoiado nas xambas cun crismón (símbolo de Cristo) pechado nun círculo no seu centro. Estes linteis chegaron a Galicia a través das peregrinacións xacobeas espallándose polo noso país dende Santiago de Compostela. Sobre do lintel vemos outro círculo con catro lóbulos que pecha dentro de si un Agnus Dei, cuxa representación é moi similar á empregada polo taller do Mestre Mateo en Compostela, aínda que a de San Martiño foi realizada con anterioridade.

Será no interior onde podamos apreciar mellor as distintas etapas construtivas sendo no cruceiro onde se concentra case a totalidade da decoración existente. Aparecen nesta zona os capiteis historiados que deron lugar a bo número de estudos científicos, entre os que destacamos a cena do rico Epulón, a degolación de San Xoán ou a representación de varios animais mitolóxicos que aparecían nos bestiairos que circulaban por Galicia nesa época.

Dentro da igrexa podemos apreciar a existencia de varias reformas datables no século XVI, como son a ventá aberta na nave sur, a porta de entrada lateral aberta no muro norte ou a maioría das pinturas da igrexa que datan dese século.

A gran reforma construtiva comeza o día 28 de febreiro do ano 1861, data na que se derrubaban as cubertas das naves. Ante a incapacidade de dous arquitectos de afrontar a reconstrucións terá que se-lo mestre de obras do

bispado, don Francisco Lanteiro, o encargado de resolver o problema do deterioro das cubertas e da posibilidade de que os muros do edificio non aguantasen moito máis en pé. A solución de Lanteiro será adosarlle ao edificio uns impresionantes contrafortes na cabeceira do edificio, no muro norte e na fachada que evitaron o derrube e permitiron que a igrexa fose inaugurada na festividade de San Martiño do ano 1866. Se ben os contrafortes son os elementos arquitectónicos máis recentes semella como se formasen parte do enramado da igrexa dende o principio da súa concepción.

O ANTIPENDIO

Para o profesor Yzquierdo Perrín esta obra pertence ao mesmo autor que realizou os capiteis historiados do cruceiro, polo tanto datados a fins do XI ou principios do XII. Certo é que outros investigadores quixeron ver nesta obra unha antigüidade maior da que ten, chegando a datalo no século X.

Nesta obra podemos ver unha imaxe de Xesucristo sentado nun trono e bendicindo (Maiestas Domini) pechado dentro dunha mandorla sostida por dous anxos. Tamén pechado en mandorla aparece outro Agnus Dei, moi semellante ao tímpano da fachada principal. Debaixo destas dúas mandorlas aparece un conxunto de tres figuras vestidas con roupas litúrxicas que son bendicidos por anxos, que van vestidos con roupa litúrxica.

Os rostros das imaxes son moi semellantes aos que podemos ver no capitel da degolación do Bautista ou no da cea do rico Epulón, feito que corrobora que ambas obras son dun mesmo autor e da mesma época.

Se a datación cronolóxica do antipendio deu lugar a un amplo número de teorías non foron menos as que intentaron explicar o significado desta obra. No único no que se puxeron de acordo os investigadores que a estudaron foi no carácter didáctico desta, máis non sobre o significado, así para uns representa unha ordenación sacerdotal, outros decántanse por unha consagración episcopal e unha terceira corrente apunta a posibilidade de que sexa unha representación de San Xoán dirixíndose ás igrexas de Asia.

O CONXUNTO ESCULTÓRICO DOS CAPITAIS

Para o profesor Perrín os capiteis do cruceiro de San Martiño de Mondoñedo “*forman un dos máis singulares conxuntos da escultura románica galega*” (Yzquierdo Perrín, R.1994. De arte et architectura. San Martín de Mondoñedo. P.46). Este conxunto escultórico está composto por un total de once capiteis situados todos na zona do cruceiro e altar maior. Aparecen neles animais mitolóxicos como é o grifón nunha escena na que é atacado por un home armado cunha longa e afiada lanza, aparece na mesma escena un home de brazos cruzados e un cabalo en vertical no eixe da peza. Para o citado profesor a aparición do grifón e a colocación no extremo do capitel dese cabalo explícase polo

coñecemento que o mestre escultor tiña dos bestiarios da época. Unha imaxe moi semellante a esta podémola ver no *Bestiario de Oxford*. Outro animal mitolóxico que aparece son as sereas, un tipo de representación moi corrente na Galicia medieval.

Aparte de animais mitolóxicos, hai capiteis con motivos vexetais e outros historiados. Nun destes podemos ver a imaxe da degolación de San Xoán Bautista, a conformación e realización da escena é moi semellante á que existe na igrexa de San Bartolomé de Rebordáns (Tui), feito que leva a pensar ao profesor Perrín na existencia dunha miniatura que existía nesa época, hoxe perdida, e que quedou plasmada nestas dúas igrexas. Ao lado deste capitel existe outro con motivo semellante, trátase da cea do rico Epulón e o pobre Lázaro, algo que aparece no evanxeo de San Lucas. O máis significativo desta escena aquí representada é que o profesor Perrín, un dos maiores coñecedores do románico galego, afirma que non atopou ningunha outra representación en Galicia deste tema, o que o leva a pensar que o mestre desta obra escultórica tiña amplos coñecementos dos beatos e bestiarios que circulaban pola época.

Componse o conxunto de varios capiteis de difícil explicación que motivaron interesantes teorías.

Polo que vemos, outra vez, San Martiño segue agochando grandes segredos e dándonos maravillosas sorpresas.

O CONXUNTO PICTÓRICO DE SAN MARTIÑO

Actualmente consérvanse pinturas nas tres cabeceiras e no muro sur do cruceiro, a parte inferior da nave sur conservou un pequenísimo lenzo de pintura. Está situada sobre o sartego de San Gonzalo e nela podíase ver unha representación do milagre do afundimento da armada normanda. Descríbese ben esta imaxe nun documento do ano 1704, segundo o cal varias testemuñas afirman que existe na capela de San Gonzalo unha pintura mandada facer no ano 1505 por don Luis Pillado de Luaces na que se poden ver “*muchas pinturas juntas a modo de navios y en lo mas alto dos enarbolados y derechos y a la par dellos una efigie de un obispo pintada con su mitra que se dice bulgarmente es la del obispo santo llamado gonzalo, y junto a dicha efigie esta otro epitafio y rotulo que dize en letra antigua = sean confundidos= y mas adelante estan otras cinco efigies al parecer del testigo de sacerdotes con coronas aviertas que asi mismo oio dezir heran los canonigos reglares que en dicho tiempo antiguo avia en dicha yglesia... y mas avaxo de todo esto estan pintadas otras cinco efigies de mujeres que oio dezir que eran romeras*”.(Arquivo Diocesano de Mondoñedo. Serie Bispos. San Gonzalo. 1704).

- ▲ Pinturas
- ▶ Detalle da pintura
- ▶ (Páx. seguinte) Pinturas nun dos altares laterais

Maior sorte tiveron as pinturas das ábsidas e do muro sur do cruceiro, estas últimas son de varias épocas superpoñéndose unhas a outras. A máis recente é unha que representa a Santa Bárbara mandada pintar por Pedro Gómez capelán de San Martiño e Francisco,

crego franciscano. A imaxe de Santa Bárbara aparece rodeada dunha longa lenda na que podemos ler quen a mandou facer e flanqueada polos dous mecenas. Se temos en conta que os franciscanos chegaron a San Martiño despois do ano 1547 é lóxico pensar que a data desta pintura debe ser posterior a ese ano e que tódalas pinturas que están en capas inferiores á de Santa Bárbara son anteriores.

Que podemos ver no conxunto pictórico anterior á pintura de Santa Bárbara? Unha representación de pasaxes do Novo Testamento dispostos en tres rexistros que tería o seu contrapunto no muro norte onde existiría unha representación de pasaxes do Antigo Testamento, tal e como acontecía nas igrexas pintadas do románico, como confirma o profesor Castiñeiras.

No rexistro superior existe unha representación do cortexo dos Reis Magos, no do medio apreciamos a escena dunha cea que nos remite á parábola do rico Epulón e Lázaro, representación que tamén podemos ver nun dos capiteis. O nivel inferior alberga unha representación da resurrección de Lázaro.

O profesor Yzquierdo Perrín pensa que este conxunto pictórico pode datarse entorno ao século XV, mentres que Castiñeiras ve na colocación das patas dos cabalos do rexistro superior, ou na aparición dun servente que dá de comer a Lázaro e na posición da man de Xesús similitudes con pintura de igrexas francesas do século XII, feito polo cal data este conxunto “no segundo cuarto do século XII, cando a igrexa estaba, como confirma a bula

- ▲ Sartego de San Gonzalo
- ▶ Anel e báculo de San Gonzalo

do Papa Adriano IV (1156), baixo unha comunidade de cónegos de San Agostiño”.

As pinturas das ábsidas laterais datan dos anos finais do século XVI e completan este rico conxunto pictórico.

SAN GONZALO

Gonzalo Froilaz foi bispo de San Martiño entre os anos 1070-1108, era membro dunha poderosa familiar, os Froilaz, seu irmán Pedro era o nobre galego máis importante do seu tempo, chegando a nomear como rei ao futuro emperador Afonso VII. O bispo Gonzalo foi un grande defensor do seu bispado tal e como demostrou nos seus preitos co bispo de Lugo e co de Santiago, polo dominio de certos territorios. O preito de maior sona foi o que mantivo con Xelmírez, que levou a Gonzalo ante o arcebispo de Toledo Bernardo; ante o rei Afonso VI, e ante o mismísimo Papa, Pascual II. Estas tres figuras tan poderosas mandáronlle ceder ao bispo Gonzalo os terreos do preito, que el consideraba que lles pertencían. Ás tres ordes recibidas respondeu da mesma maneira: “*de ningunha maneira*”. Esta defensa a ultranza da Sé episcopal mindoniense así como o derrube da vella catedral para facer unha nova máis grande e que aportase un maior esplendor provocou que trala súa morte o pobo o empezase a coñecer como San Gonzalo ou o Bispo Santo.

En vida este santo realizou dous milagres:

Da fonte da zapata. Conta a lenda que tras un período prolongado de seca os veciños do contorno acudiron a pedirlle axuda e consello

ao bispo que sacou a súa zapatilla e a lanzou por riba da cabeza dos reunidos mentres dicía: “*alí onde caia nacerá unha fonte*”. Hoxe aínda podemos ve-la *Fonte da Zapata*, á cal acude moita xente a buscar auga.

O afundimento dunha armada normanda: Conta a lenda que unha poderosa armada normanda ancorou na ría de Foz, viñan asolar e roubar esta terra. Os veciños correron a San Martiño buscando refuxio e o seu bispo, Gonzalo, ordenoulles realizar unha rogativa ata o monte da Cruz do Agrelo. Todos eles ían rezando detrás do seu bispo, que aínda que era moi ancián levaba unha enorme cruz nos brazos. Cada vez que o bispo se detiña a respirar axeonllábase e rezaba unha oración. Cando chegaron ao pico do monte a xente comprobou que por cada oración do bispo unha nave se afundía. Cando só quedaban tres naves o bispo permitiu que volvesen ao seu país a contar o sucedido. Dende ese momento os veciños construíron unha capela nese monte que pasou a chamarse monte do Bispo Santo. Actualmente realízase unha moi concorrida romaría a que a xente acode para pasar tres días comendo, bebendo e bailando.

O sartego de San Gonzalo: Na nave sur da basílica de San Martiño hai un sartego, sen decoración ningunha, desexo dun home humilde, no que se gardan os restos de San Gonzalo e do que foron extraídos o seu báculo de bronce e o seu anel de ouro, cunha inscrición curiosa que di: “*non quero ser vendido nin regalado*”.

O HOSPITAL DE PEREGRINOS DE SAN MARTIÑO DE MONDOÑEDO

Saíndo pola porta lateral do muro norte de San Martiño e mirando á nosa dereita vemos unha rúa e unha casa pintada de amarelo moi próxima ás ábsidas da igrexa, trátase do antigo hospital de peregrinos.

Descoñecemos a data exacta de fundación do hospital, pero tendo en conta que a súa advocación é San Sebastián, igual que o de Ribadeo, e que San Sebastián foi substituído, como o santo ao que se lle pregaba para erradicar a peste, por San Roque a fins do século XV é lóxico pensar que o hospital de San Martiño é anterior a esa data. Esta teoría vén confirmada porque as primeiras noticias que posuímos deste centro datan do ano 1531 e 1540 e nelas non vemos indicio ningún que nos faga pensar que o hospital é de recente creación, comprobamos que se fala dun centro que leva tempo funcionando e que necesita reparacións, así no ano 1531 recibe unha cama de roupa por valor de 500 marabedis que deixara no seu testamento Vasco López de Moscoso.

Existía con anterioridade ao século XV un hospital en San Martiño?

Case seguro que si. Se lemos a obra que o monxe Ordoño de Celanova dedica a San Rosendo, no século XII, vemos como nos fala dun bispo que dedicaba moitos esforzos ao coidado dos pobres, viúvas, orfos “*et peregrinis*”. Eran estes *peregrinis* soamente estranxeiros que pasaban por alí ou eran peregrinos xacobeos? De ser isto último sería totalmente

lóxico pensar na existencia dun hospital onde acoller tanto a pobres como peregrinos.

O que si é seguro é que despois de 1531, primeira noticia documental, o hospital prestou servizo ata o ano 1833, se ben a casa, aforada no 1852, seguiu coñecendo como a casa do hospital durante moitos anos.

Nos libros de gastos deste centro benéfico aparecen constantes referencias á presenza de peregrinos, que curiosamente aumentaba o seu número nos anos xubilares.

Que se lles ofrecía? Un pouco de calor na sempre acesa cociña e algo de repouso á súa fatiga nunha das seis camas que tiña o hospital, comida (aparecen referencias ao caldo de galiña, manteiga, pan e carne) asistencia médica que aportaba un cirurxián con sangrías, purgas e medicinas, ademais dunha asistencia espiritual, confesións ou imposición dos derradeiros sacramentos por parte do prior así como o soterramento na nave da esquerda da igrexa, destinada aos pobres do hospital e a peregrinos. O Prior de San Martiño, Xoán Bautista García Padriñán, no seu testamento (21/08/1762) manda que o seu corpo sexa “*sepultado dentro de la Yglesia deste Priorato en la nave de los pobres peregrinos del hospital, junto al altar del Santo Cristo*”. (Arquivo Hco Provincial de Lugo, Protocolo notarial de Xosé Pedreira Ron e Lanzós. Mazo 08136.03, fol. 2).

En San Martiño temos contabilizado 123 peregrinos, dos que 105 son de procedencia descoñecida; 6 son franceses; 5 alemáns; 4 españois; 1 irlandés; 1 flamengo e 1 da illa de Malta.

Basílica de San Martiño

Foz
Cervo

Trazado Foz ata Cervo

(14,25 quilómetros)

Deixamos ao peregrino no lugar de Vilaxoane, parroquia de Foz.

Inmediatamente despois de pasa-la capela de San Brais veremos á nosa dereita un moderno cruceiro. Antes de incorporarnos á estrada N-642 atopámonos cunha estreita rúa que se mete entre as casas de Vilaxoane pola que entraremos, son apenas 50 metros que nos levan outra vez á citada estrada nacional que cruzaremos para percorrer a antiga vía de entrada a Foz, actualmente coñecida como *Camiño Vello*. A nosa dereita deixaremos o campo de fútbol, situado ao lado do río Centiño, o mesmo que vimos coma un regato pequeno en San Martiño de Mondoñedo e que agora contemplamos na súa desembocadura. Xusto por detrás do campo de fútbol existían, ata hai moi pouco, unhas pedras chantadas no leito do río polas que se podía cruzar cando a marea estaba baixa e que a xente coñecía como *Os pasos*. Deixamos varios chalés tanto á dereita e á esquerda ata atoparnos cun cruce no que seguiremos recto, pasando pola gardería, antiga escola de nenos de Fondós, estamos na rúa Concepción Arenal, pasamos por detrás da Casa da Cultura e na praza de Salgado Toimil debemos tomar pola rúa Paco Mañón, que seguiremos ata unha curva moi pecha na que colleremos á

- ▲ Trazado Forxán-Fazouro
- ◀ Castro de Fazouro

Praia da Pampillosa

dereita, pola rúa *Congostra do Cura*, cando remata atopámonos cunha bifurcación, debemos de coller á da esquerda que sube, rúa Otero Pedraio, que nos leva ata a glosieta de Vilalba.

Cruzarémo-lo semáforo deixando un edificio vermello á nosa dereita, estamos na rúa Cervantes, que seguiremos pasando pola estación de autobuses e pola residencia de anciáns. A rúa Cervantes transfórtese na avenida de Viveiro no cruce de Marzán, un cruceiro e unha fonte marcan o lugar. Neste punto podemos seguir recto pola citada avenida ou coller o trazado histórico que nos leva polas casas de Marzán. Se eliximos este último veremos, inmediatamente despois de tomar á esquerda, dirección Bispo Santo, un cruce, coñecido como o Cristo, no que tomaremos a estrada da dereita (rúa *as catro calles*). Cando esta remate, seguiremos sempre recto, pasaremos pola rúa de *Sieiro* ata que remate nun cruce onde collemos á dereita pola rúa *Prado da Lama* que nos leva ata a N-642. Recomendamos coller pola esquerda, xa que ten beirarrúa, cando esta remata debemos cruza-la estrada para seguir andando pola dereita. En menos dun quilómetro veremos un desvío á dereita que sinala cara o cámping San Rafael, podemos collelo pero recomendamos seguir recto uns 600 metros e cando a estrada ascende para salva-la vía do tren, coller un desvío á dereita que nos levará directamente ao cámping.

Situémonos mirando cara o cámping, debemos elixir a estrada que queda á nosa esquerda, pola que seguiremos recto ata chegar á praia da *Pampillosa*, seguímo-lo paseo ata o final da praia, pegado aos bancos de pedra en dirección ás dúas pontes que cruzan o río Ouro. Unha pasarela de pedra e outra de madeira permítenos cruzar por debaixo da ponte da estrada e da do tren. Saímos a unha pequena área de descanso que nos conduce a unha ponte de ferro. Pode o peregrino cruzala e despois tomar á esquerda ou ben non cruzala e subir uns 50 metros, momento no que nos atopamos cunha estrada á nosa dereita pola que debemos de seguir recto. Independentemente da estrada que collamos chegaremos á ponte vella de Fazouro, sita no lugar de Vilarmea. Se ben deste lugar temos documentación xa dende principios do século XIV, da ponte non sabemos nada ata o día 28 de agosto de 1458, momento no que o cabido mindoniense afora a unha finca que está *“enno lugar de Vilarmea onde dizen a Hermida como se departe da huna parte do camino françes que sal do couto de San Martinno et vay para a ponte de Fazouro et ençima testa enno camino que sal da aldeia et vay para o souto”*. No ano 1531 Vasco López de Moscoso deixaba no seu testamento dous reais para o arranxo desta ponte, que pensamos que debía de ser unha estrutura completamente de madeira pois no ano 1575 o arce-diago don Diego Maldonado ordenaba no

Ponte Vella de Fazouro e área recreativa

seu testamento que: “*en caso de construírse el puente de Fazouro, de arcos de pedra, deixa para a obra las viñas de Regueira*”. Hoxe en día atopámonos cunha ponte restaurada de novo no ano 2010, desprovista xa dos seus arcos de pedra.

Inmediatamente despois de cruza-la ponte vemos unha curiosa escultura na que se pode aprecia-la representación dun Santiago peregrino e a dun Cristo crucificado, obra datada a finais do século xv, principios do xvi.

A igrexa de Santiago de Fazouro agárdanos a uns 50 metros da ponte e da pedra, merece a pena contemplar o río Ouro ao paso por este lugar, así como visitar esta igrexa que data do ano 1750, construída sobre outra anterior da que só se conserva a porta principal e a lateral do muro esquerdo. Aproveitemos para contemplar a capela de San Campio, construída no ano 1800, e o retablo maior, que data da

- ▲ Igrexa de Fazouro
- ▶ Ponte Vella
- ▶ Fonte ao lado da igrexa de Fazouro

segunda metade do século XVIII, e conserva unha imaxe de Santiago peregrino do XVI.

Saíndo do atrio da igrexa vemos como o camiño ascende e tras percorrer 400 metros incorporámonos a unha estrada secundaria, debemos seguir pola dereita ata atopar un desvío á esquerda dirección Lousada. Deixamos á nosa esquerda os lugares de Morgallón e Raxal para atoparnos, a un quilómetro dende a igrexa de Fazouro, coa capela da Concepción, unha construción do XVII con reformas posteriores, merece a pena deterse para contemplala vista que hai nesta capela. Situada nun promontorio temos unha fermosa panorámica dende Ribadeo ata Burela, o que a converte nun marco incomparable para observala rasa cantábrica, unha lingua cha de terra, dun quilómetro de ancho, atrapada entre o mar e unhas erosionadas montañas. Debemos proseguir para atoparnos a 300 metros un cruce no que colleremos dirección Nois, nesta parroquia existe un terreo coñecido como a Veiga de Candín. Un apeo de 1596 confirma que lindaba co “*camino francés que de Ribadeo viene a Vivero*”.

Cando xa levamos 2.3 quilómetros dende Fazouro atopámonos con outro cruce no que collemos á esquerda, dirección Cordido, Demoroi e Trasmonte.

Fronte a nós vemos o pazo de Covas vinculado á familia Rodríguez Baixeras. Casa señorial da que temos constancia dende o ano 1569.

▲ Mapa trazado Fazouro-Cangas

◀ Capela da Concepción

En menos de medio quilómetro chegaremos a Demoroi (LU-P-2007) lugar que aparece nun foro do ano 1705, no que podemos ler: *“por la parte de la cavecera testa en el Camino Real que va de Demoroi para Cabanas”*. Cruzaremos as casas e seguiremos recto non collendo o desvío cara a Trasmonte.

A un quilómetro veremos un cruce cunha pequena capela, debemos ir dirección Cordido, cando levemente percorrido outro quilómetro atopámonos cun desvío á nosa esquerda cun cartel publicitario de *Casa Genara*. Seguiremos recto en dirección Lamallada e Alemparte, ao que chegaremos despois dun quilómetro e medio. Neste lugar había no ano 1596 un muíño que limitaba *“en el camino frances que de Vivero va a Ribadeo”*.

No ano 1754 aforaba o bispo mindoniense, don Carlos Riomol y Quiroga, unha finca sita en Cangas que limita *“por el bendaval en el Camino Real, que viene de la villa de Vivero para la de Ribadeo y por el norte en el rio que llaman de Alemparte y puente del mismo”*. Debemos de seguir recto desprezando os desvíos que veremos á dereita e á esquerda ata que cheguemos a un cruce que nos leva á estrada que vén de Ferreira para Cangas (5.6 km dende igrexa Fazouro). Colleremos á dereita e xusto antes de incorporarnos á estrada N-642, despois de pasar por unha ponte sobre a vía do tren, tomaremos un desvío á esquerda

por unha vía secundaria asfaltada ata que remate. Posteriormente debemos coller dirección a Vilasindre. A 200 metros topámonos cun desvío á nosa dereita, pegado a un antigo pazo señorial, que debemos bordear. Pouco despois de pasar un portallón cunha cruz enriba contemplamos unha casa pintada de vermello na que unha placa nos indica que estamos na rúa *Camiño Real* número 46. A partires de aquí o camiño estréitase e comeza a descender dunha maneira pronunciada. Agora xa non está asfaltado converténdose nunha vía de terra que nos leva ata o regato de Vilachá, que podemos cruzar grazas a unha ponte artellada sobre un tubo de canalización. Seguiremos a ruta ata chegar a unha bifurcación no que collemos á dereita. En menos de 100 metros outra bifurcación, collamos a que collamos levaranos a dar á N-642, recomendamos a bifurcación da esquerda xa que na da dereita deberemos pasar por debaixo dunha ponte que permanece anegada a maior parte do ano.

Independentemente do camiño elixido acabaremos na N-642, que seguiremos ata ver unha ponte sobre a vía do tren pola cal cruzaremos ata chegar á derradeira praia do concello de Foz, *A Areoura*. Seguimos pola beirarrúa deixando a praia á nosa dereita, ata que 400 metros despois collamos un desvío á nosa esquerda que nos leva á estrada nacional, agora podemos continuar pola beirarrúa da dereita ata Burela.

- ▲ Mapa trazado Fazouro-Cangas-Burela
- ◀ Igrexa de Cangas

(Páx. anterior)

- ◀ Pazo Covas de Nois
- ◀ Ponte de Alemparte

Vista de Burela

Na entrada desta vila vemos un concesionario de coches á nosa dereita e unha rúa que sube á esquerda, dirección hospital da costa e zona escolar. Unha vez pasado o IES Perdouro seguiremos por esa rúa (*Camiño Real*) todo recto en dirección cuartel da garda civil. Inmediatamente esa rúa ancha cambia transformándose en rúas estreitas e sinuosas o que nos dá a entender que imos por bo camiño. Despois dunha rotonda vemos á nosa dereita a igrexa nova de Burela nós debemos seguir recto en dirección cuartel garda civil. Cando cheguemos á dependencia da benemérita podemos elixir:

1. Seguir recto pola estrada a Vilacastrofe ata que a uns 300 metros, nunha curva pronunciada, vexamos a entrada do Camiño Real.

2. Xusto despois de pasa-lo cuartel da garda civil coller por un desvío asfaltado á dereita que nos vai levar á igrexa da Vila do Medio, unha edificación do século xv con interesantes pinturas do xvi. Despois de visita-la igrexa volvemos cara atrás seguindo os nosos pasos ata o primeiro cruce, se collemos á esquerda volvemos cara o cuartel e se collemos á dereita, por unha empinada subida chegaremos á curva que nos indica o comezo do Camiño Real.

- ▲ Trazado Cangas-Burela
- ◀ Capela da Vila do Medio. Burela
- ◀ (Páx. anterior) Vista da vila de Burela dende Monte Castelo

Trátase dun camiño bastante frecuentado na primavera e no verán polos veciños pero que en inverno pode aparecer bastante enlameado polo tránsito dos camiións madeireiros.

Dende a entrada seguiremos todo recto contemplando a paisaxe e as casas abandonadas que van aparecendo ao noso carón. Existen varias pistas tanto á esquerda (200 metros dende o inicio) ou a dereita (1200 metros) que non debemos tomar, seguiremos recto ata que levemos 1.3 km en que nos atopamos cun cruce de catro camiños.

Nesa intersección o trazado do antigo do Camiño Real é o que baixa pegado ao edificio da subestación eléctrica. Unha pista de terra na que nos irá acompañando un regato á nosa dereita ata que a 1.4 km nos atopemos unha estrada secundaria asfaltada na que collemos á esquerda para chegar, case inmediatamente, a Cervo.

- ▲ Trazado Burela-Cervo
- ◀ (Páx. anterior) Paseo da Marosa. Burela

O outro Camiño Real que sae do anterior cruce de camiños lévanos ata o complexo industrial de Sargadelos, obra de don Antonio Raimundo Ibañez. Pensamos que este complexo, no que podemos apreciar tres momentos distintos de implantación fabril, ten unha beleza e agocha unha historia tan grande que merece a pena ser visitado.

Volvamos ao cruce, colleremos a pista que sube, cando levemente percorridos 400 metros tomaremos á dereita, desvío que nos vai levar ata unha estrada asfaltada na que veremos un cartel que sinala *Vilar, Calvela e O Eixo*, inmediatamente despois atopámonos un desvío de terra á nosa dereita que nos vai levar á ferverza e a canalización artificial construída no XVIII para abastecer de auga ás fábricas de fundición. Actualmente este paseo, ao lado do río Xunco, recibe o nome de *Paseo dos namorados*. Cando remata aparecen unhas fábricas abandonadas nas que se aprecian aínda as bocas dos altos fornos. Estas bocas de fornos son os primeiros altos fornos de España, anteriores aos do País Vasco.

Este lugar de Sargadelos foi declarado conxunto histórico-artístico no ano 1972, grazas aos esforzos de Isaac Díaz Pardo e Luís Seoane. Destacan neste conxunto varios edificios como son a igrexa de Sargadelos, a súa casa reitoral, a casa do administrador e o pazo de Antonio Ibañez.

- ▲ Fábricas novas de Sargadelos
- ▶ (Páx. seguinte) Fábrica vella de Sargadelos

Seguiremos pola estrada ata coller na primeira bifurcación á esquerda, dirección *Río Cobo*. Seguiremos recto ata que nos apareza un sinal, á dereita, que indica *Sargadelos-Rueta*, entramos por ese desvío que seguiremos ata que nos atopemos cun sinal de madeira que pon *Camiño Real*. Enseguida damos cos restos das primeiras fábricas de Sargadelos e con dous muiños derrubados. Recomendamos visitar o segundo, no que aínda se poden ver as aspas, pedras e engranaxes. Cruzámo-la ponte e seguimos o camiño pegado ao río ata que cheguemos a unha segunda ferverza. Pouco despois cruzámo-lo río por outra ponte entrando así en Cervo, seguiremos recto ata chegar á praza do Souto, pasando por diante do Centro de Interpretación Ecomuseo Terras de Azul Cobalto.

Despois de cruza-la praza do Souto seguimos pola rúa Xosé María Cao ata chegar á igrexa parroquial de Santa María de Cervo (séculos XVI e XVII). Dentro desta edificación destacamos a súa pía bautismal profusamente decorada coas típicas cunchas xacobeas, a cruz de consagración que vemos na parede exterior ou a lápida sepulcral dun fidalgo do ano 1679.

Sáimos da igrexa e achamos un stop, collemos a beirarrúa da dereita e continuamos por ela ata ver un cruceiro, xa no alto, despois de levar percorrido un quilómetro.

- ◀ (Páx. anterior) Paseo dos Namorados
- ▲ Ferverza. Paseo dos Namorados
- ◀ Igrexa de Cervo

QUE VER

A pedra de Vilarmea

Os veciños afirman que sempre estivo no mesmo lugar que agora ocupa, nunha intersección de camiños, situada inmediatamente despois desa ponte medieval de Fazouro.

Esta pedra ten esculpidas dúas das súas caras. Na primeira vemos unha imaxe de Xesús crucificado de moi pouco tamaño e relevo en contraposición ca segunda das imaxes.

A segunda representa un Santiago peregrino con bordón con remate apuntado, libro dos Evanxeos na man dereita, túnica longa, descalzo e sombreiro de ala ancha, propio dos peregrinos. Imaxes moi semellantes a esta aparecen vinculadas ao Camiño de Santiago na Bretaña francesa.

A pedra pode datarse entre finais do XV e principios do XVI.

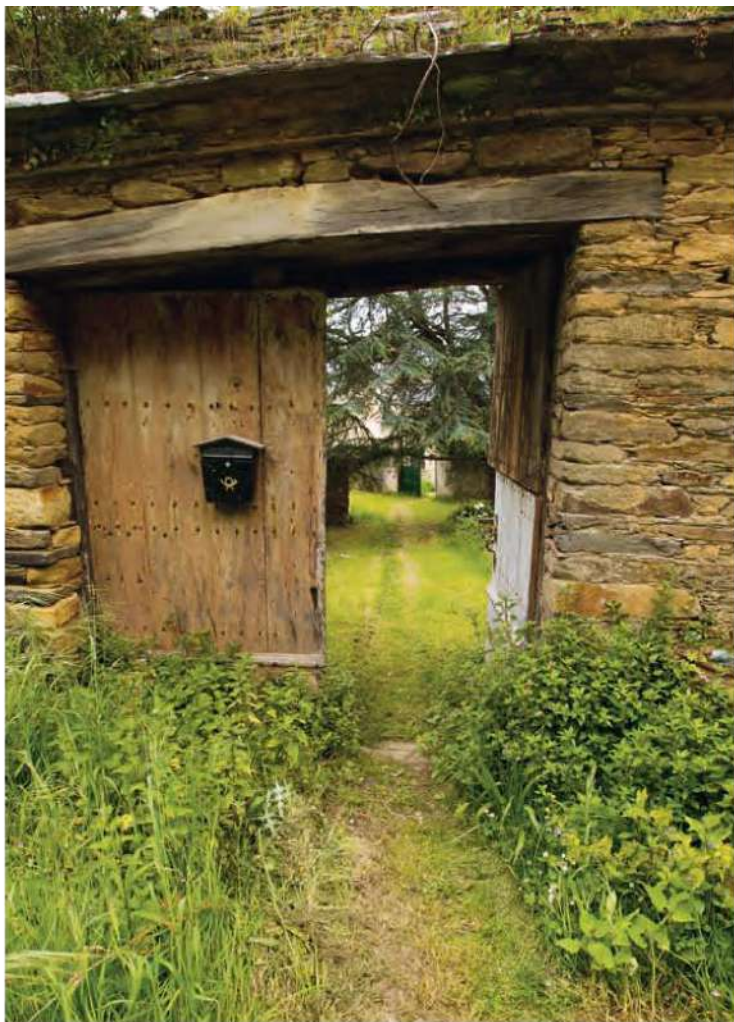
O Pazo de Covas. Parroquia de Nois

A historia documental desta casa comeza un 3 de agosto de 1569 cando o matrimonio composto por Fernán Díaz de Baamonde Rivadeneira e Sancha Rodríguez Espiñarido, nobres residentes en Espiñarido (Cervo), deciden mellorar a un dos seus fillos cunha casa e terras que tiñan na parroquia de Nois. O primeiro dos posuidores do vínculo será Fernán Díaz de Ribadeneira, fillo dos anteriores, tamén coñecido como Fernán Díaz de Portugal, pois residía en Lisboa, probablemente como mercador de madeira.

▲ Pedrada Ponte Vella, Fazouro

◀ Pazo de Covas en Nois

▲ Porta. Pazo de Covas en Nois

Os sucesores do vínculo residirán na citada casa de Covas dende o ano 1603, sendo considerados nos padróns como fidalgos notables. Vivían das rendas que producían as terras do vínculo e as que fan mercado. Para demostrar a súa importancia e prestixio social na igrexa de San Xiao de Nois posuían un banco con respaldo para os homes e unha tarima de madeira ao lado da entrada para asento das mulleres da casa e dúas sepulturas.

Arquitectonicamente falando o pazo está composto por tres edificios unidos entre si. No alto, lindando co Camiño Francés, está a capela, de porta lintelada que nos dá acceso a unha capela dunha soa nave cuberta con tellado ás dúas augas.

O edificio central era a antiga casa patrucial, na que vemos o escudo da familia na súa fachada, o terceiro dos edificios é un engadido posterior rematada toda a súa parte de arriba cunha fermosa galería.

Actualmente o pazo pertence á familia Rodríguez Baixeras da que son membros sobre-saíntes Xavier, tradutor, escritor e renomeado poeta, Antonio que destaca na narrativa e na investigación histórica e Henrique que foi un dos pioneiros do cine en galego, rodando no seu pazo a película *O Cadaleito*, tendo como axudante de cámara a un descoñecido Fernando Trueba.

O ouro de Burela

De igual maneira que acontece en tódolos pobos polos que pasa o Camiño do Mar en Burela tamén existen asentamentos de época castrexa, que se poden dividir en interiores: o *Castro de Paredes* ou costeiros como son o *Castro Baixo*, *Cordón* e *Castrelo*. En todos eles apareceron restos de cerámica de distintas épocas pero os achádegos máis salientables de Burela son dúas pezas de ouro: A arracada e o Torques de Burela.

A primeira é un tipo de pendente da época castrexa, que a diferenza dos actuais non esixía a perforación da orella. Trátase dunha peza de 5 gramos de peso e cunhas dimensións de 2,3 por 1,85 centímetros. A profesora Aurelia Balseiro opina que nesta peza se condensa unha extraordinaria e minuciosa labor de filigrana e granulado.

O torques apareceu no lugar coñecido como o Chao do Castro, trátase dunha peza de ouro de 23 quilates e cun peso de 1812 gramos formado por unha grosa vara con remates de dobre tronco nos seus extremos, só ten decoración no seu centro, unha delicada filigrana. Estamos ante o máis completo e fermoso dos torques que apareceron na Mariña Lucense.

Ambas pezas amósanse no Museo Provincial de Lugo e pertencen á colección Gil Varela.

Non son as únicas pezas de ouro aparecidas en Burela. Aínda hoxe fálase dunha diadema e dun brazaletes que acabaron sendo vendidos en Viveiro, pero dos que non sabemos absolutamente nada.

Burela e a familia Bolaño

Non será ata o século XII cando apareza a primeira referencia documental de Burela, na división territorial que levan a cabo o bispo Nuño Afonso e o rei Afonso VII. Burela está entre as que pertencen ao rei.

No século XIII (1258) aparece por primeira vez o termo *Sucesión de Burela*, trátase dun conxunto de fincas situadas en lugares que abarcan os concellos de Ribadeo, Foz, Burela e Viveiro e que se aforaban todas nunha soa peza. En Burela congregábanse a casa torre, o porto e un maior número de fincas de aí que dé nome a esta propiedade. Esta Sucesión tivo un prolongado preito pola súa posesión entre o bispo e Pedro de Bolaño, xenro do Mariscal Pedro Pardo de Cela, que rematou coa división da Sucesión en dúas partes. Por un lado as terras, porto e casa torre de Burela, quedaría na familia Bolaño e o resto das fincas serían aforadas polo bispo de maneira individual.

A casa torre quedou en mans da familia Bolaño ata que no ano 1891, nun estado de ruína serio, o seu propietario manda derrubala e construír coa pedra sobrante tres casas, unha delas, a máis pequena, será a que reciba o escudo, que hoxe aínda campa na súa parede, lembrándonos os tempos gloriosos de antano.

A familia Bolaño era dona tamén do vínculo do Pazo do Vilar e do porto que aforaban ás compañías baleeiras francesas e vascas que viñan cazar a balea franca.

Burela e o mar

A importancia que tivo a presenza de baleeiros en Burela queda patente coa construción de oito casas destinadas para este fin. Segundo os cálculos dos investigadores en Burela viñanse matando entorn a 30 baleas anualmente, o que significaba uns 500 reais en concepto de aforamento polo porto para a familia Bolaño.

Non so se cazaba a balea en Burela, os veciños consolidáronse como grandes pescadores e a tradición mariñeira queda viva hoxe no Barco Museo Boniteiro “*Raiña do Carme*”. Un barco que ía ser desguazado e rematou converténdose en museo vivo, pois podemos entrar nel, pasear pola sala de máquinas, polo pañol ou pola cociña mentres imaxinamos o que sentían os mariñeiros alí pechados entre olas que os devoraban.

Burela converteuse, xunto con Celeiro de Viveiro, nun dos portos de maior actividade pesqueira da costa lucense, feito que explica que aparte da súa festa patronal dedicada á Virxe do Carme teñan unha feira do Bonito (agosto) e a Feira Náutico Pesqueira que organiza en maio a Fundación Expomar.

A igrexa da Vila do Medio e as súas pinturas

A súa construción orixinal é anterior ao século XV, máis as reformas do XVII e sobre todo do XVIII, déronlle o aspecto actual.

Era unha igrexa pequena, como tódalas medievais, con pouca luz, na que non collían os fieis por iso se decide no século XVIII levar a

▲ Burela

▲ Capela da Vila do Medio. Burela

cabo unha serie de reformas como son a construción da capela maior (posterior a 1792), unha nova sancristía (1754) e a apertura de vanos (1803) que trae máis luz á igrexa pero, en contrapartida, desfará o conxunto pictórico que se agochaba baixo capas de cal.

O conxunto pictórico da igrexa da Vila do Medio “*pertence ao gótico tardío, e con moita probabilidade, son de fins do século XV*” recoñecía o cronista oficial de Burela, Ricardo Pena Domínguez. Son pinturas medievais caracterizadas pola escaseza de cromatismo, unhas liñas de dibuxo moi marcadas, a tosquidade dos rostros ou a ausencia de fondos e elementos secundarios. Neste conxunto represéntase imaxes da flaxelación, morte e resurrección de Xesucristo.

Antonio Ibañez, marqués de Sargadelos

Nado en Santa Olaia dos Oscos, fillo dun escribán de escasos recursos económicos chegará a Ribadeo onde florecerá como un dos grandes comerciantes e industriais da segunda metade do XVIII ata a súa morte o día 2 de febreiro de 1809 a mans dunha turba enfurecida que o acusaba de ser partidario da Francia ca que se estaba en guerra.

O seu ascenso económico ten lugar en Ribadeo onde comercia con aceite, viño, augardente e liño, incrementándose o seu poder ao casar con dona Xosefa López Acevedo. Este matrimonio e a súa riqueza permitiralle construír o seu pazo na praza principal de Ribadeo (a actual Casa Consistorial) e converterse

en inspector xeneral de Artillería. Este posto serviulle para asegurarse o apoio da Coroa nunha nova empresa, a construción duns altos fornos no lugar de Sargadelos. A creación desta empresa, revolucionaria para a época, provocou unha revolta popular, alentada polo clero segundo algúns investigadores, no ano 1798.

Ibañez despois dos altos fornos creará en Sargadelos unha fábrica de cerámica.

As distintas fábricas que posuía en Sargadelos así como o florecente comercio que mantiña con países europeos fixeron del unha das persoas máis ricas do contorno e permitíronlle acceder a cargos municipais, relegando a certas persoas da nobreza terratenente.

Tanto a súa riqueza como as novas ideas ilustradas que posuía provocaron celos tanto na nobreza como no clero que o acusaron de apoiar ao invasor francés e ocasionaron o seu linchamento no mes de febreiro, no lugar de Dompiñor, intentando escapar dun Ribadeo ocupado por unha turba de fanáticos.

As fábricas continuaron funcionando trala súa morte sendo subastadas no ano 1878. Sargadelos cae en decadencia e no esquecemento ata que da man de Isaac Díaz Pardo se relance, a nivel mundial, a cerámica de Sargadelos.

Tanto as fábricas como as casas e a presa foron declaradas Conxunto Histórico Artístico no ano 1972.

Fábricas vellas de Sargadelos

- ▲ San Cibrao
- Vista panorámica de San Cibrao
- ▼ Vista de San Cibrao

O Pazo dos Pedrosa

Conta a lenda que a raíña inglesa Sabela I expulsara a tódolos católicos e calvinistas do seu reino. Un dos fuxidos foi o nobre irlandés O`Connor que embarrancou a súa nave no lugar de San Cibrao. Namorado da terra pediu permiso ao bispo para poder edificar un pazo no que incrustou o mascarón de proa do seu barco. Este irlandés debeu casar cunha muller dos Pedrosa, familia da que sabemos que vivía nesta zona no ano 1398.

Varios membros desta familia ocuparon o cargo de capitán de milicias, encargados de protexe-lo facho que existía en San Cibrao.

A casa torre é a típica casa de labranza de dous pisos e a catro augas con dous escudos na súa fachada principal.

O hospital de San Andrés

No porto de San Cibrao, coñecido pola pesca da balea dende o século XIV, existía unha pequena ermida xa con anterioridade ao ano 1128, na que se conserva, dunha anterior igrexa, unha pía bautismal datada entre os séculos IX e X. Servía esta igrexa como parroquial non existindo outra ermida no porto de San Cibrao ata que o 8 de xaneiro de 1641 o cura párroco don Andrés Varela levantase unha nova capela e un hospital. Era un pequeno centro benéfico composto por seis camas no que se deben acoller e curar pobres, transeúntes e peregrinos.

Estes recibían comida, cama, o calor do lume e moi poucas medicinas pois as rendas non eran abondosas.

A mala xestión dos diferentes mordomos foi o que acabou con este establecemento a principios do século XX.

Que neste hospital se acolleron peregrinos queda patente pola súa referencia nos libros do hospital e pola aparición de tres defuncións de peregrinos, un francés, un alemán e un xenovés.

A ponte e os camiños de San Cibrao

San Cibrao era nun principio un istmo que en marea chea quedaba afastado da terra firme, ademais diso estaba na desembocadura do río Cobo, que o separaba da parroquia de Lieiro. Nun principio optouse por colocar na ría unha serie de pedras polas que pasar en marea baixa, son os pasos que aínda podemos ver hoxe. Pero no medievo a vila experimenta un pulo urbanístico e comercial que a obrigou a crear unha rede viaria e a construír unha ponte de madeira para salva-lo río Cobo. Elixiuse o lugar onde o río se converte en ría, pero as constantes enchentes do mar acabarán por derrubala facendo necesario a construción dunha ponte de pedra dunha altura de máis de 8 metros, dun só ollo oxival e dunha anchura de tres metros pola que transitaban carros e carruaxes.

Esta ponte foi reformada no século XIX máis non perdeu un ápice da súa orixinaria beleza.

**Cervo
Faro**

Trazado Cervo ata Faro

(23,8 quilómetros)

Comezamos no cruceiro e seguimos pola beirarrúa ata un cruce a 300 metros, cruzámo-la estrada nacional ata un camiño de terra que vemos xusto enfronte que nos leva despois dun quilómetro de percorrido, ata un transformador eléctrico que queda á nosa esquerda. Atopámonos nun cruce de camiños e collemos de fronte cara unha casa branca, pasamos por outra casa chamada *Villa Soledad* e collemos o primeiro desvío á esquerda ata máis adiante outra vez tomar á esquerda. Aínda non levamos percorridos 100 metros cando vemos un pequeno transformador que pon *As Patosas*, pegado a el hai un camiño de terra que nos vai levar ata a urbanización de *Río Cobo*, en concreto sairemos na *Calle 4*. Á nosa esquerda está o clube deportivo e á dereita un parque. Na primeira intersección tomaremos á dereita, de igual maneira faremos na seguinte, estamos agora na rúa *Calle 1*, descendemos ata a estrada que vai cara San Cibrao, este cruce coñécese como a *Cruz de Maximino*.

▲ Mapa trazado Cervo-San Cibrao

◀ Cervo

